

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 343.985.7

Самойлов Станіслав Вадимович

Науковий співробітник Науково-дослідного центру психотренінгових технологій Донецького юридичного інституту МВС України, к.ю.н.

ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ З ВИКОРИСТАННЯМ МЕРЕЖІ «ІНТЕРНЕТ», ВІДПОВІДНІ ЇМ СЛІДЧІ ВЕРСІЇ ТА АЛГОРИТМИ ЇХ ПЕРЕВІРКИ

У дослідженні автором сформульовані типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування шахрайств, що вчиняються з використанням мережі "Інтернет", та відповідні слідчі версії. З огляду на специфічність зазначених злочинів, окремо зазначені різновиди типових ситуацій. Запропоновані алгоритми слідчих (розшукових) дій відповідно до слідчої ситуації та її різновиду.

Ключові слова: *типова слідча ситуація, типові слідчі версії, перевірка версій, "Інтернет-шахрайства".*

В исследовании автором сформулированы типичные следственные ситуации начального этапа расследования мошенничества, которые совершаются с использованием сети "Интернет", и соответствующие ситуация следственные версии. В виду специфичности рассматриваемых преступлений, отдельное внимание уделено разновидностям типичных следственных ситуаций. Предложены алгоритмы следственных (розыскных) действий в соответствии с ситуацией и ее разновидностью.

Ключевые слова: *типичные следственные ситуации, типичные следственные версии, проверка версий, "Интернет-мошенничество".*

The study authors stated typical investigative situations initial stage of investigation of fraud committed using the network "Internet", and the corresponding situation investigative leads. In view of the specificity of the crimes in question, special attention is given to species typical investigative situations. The algorithms of investigation (search) action in accordance with the situation and its species.

Keywords: *typical investigative situations typical investigative leads, check the versions "Internet fraud".*

На початковому етапі розслідування шахрайств, учинених із використанням мережі «Інтернет» можуть складатись різні за змістом, обсягом і складністю слідчі ситуації. Вони постають основою для визначення найбільш оптимального, повного та ефективного комплексу слідчих (розшукових) дій та організаційних заходів, спрямованих на встановлення істини в кримінальному провадженні. Водночас практика свідчить, що саме на цьому етапі розслідування й виникає коло питань, розв'язання яких становить певні труднощі для осіб, які займаються кримінальним провадженням, через що ефективність розслідування знижується, а іноді зводиться нанівець. Головною причиною такого стану речей є низька обізнаність практичних працівників про види типових слідчих ситуацій та відповідних їм слідчих версій, що в свою чергу, призводить до зниження ефективності початкового етапу розслідування через неправильне

визначення напрямів розслідування, неналежне обрання комплексу слідчих (розшукових) дій, послідовності їх проведення під час перевірки версій тощо.

Проблематиці слідчих ситуацій приділяло увагу багато науковців, серед яких Ю. П. Аленін, О. В. Батюк, В. П. Бахін, Р. С. Белкін, О. М. Васильєв, С. В. Веліканов, Т. С. Волчецька, В. К. Гавло, І. Ф. Герасимов, В. Г. Гончаренко, Н. Л. Гранат, Г. Л. Грановський, Г. А. Густов, Л. Я. Драпкін, А. В. Дулов, В. А. Журавель, А. В. Іщенко, О. Н. Колесніченко, В. О. Коновалова, В. С. Кузьмічов, В. К. Лисиченко, Г. А. Матусовський, В. Т. Нор, А. Ф. Облаков, В. О. Образцов, В. Г. Танасевич, В. В. Тіщенко, В. Ю. Шепітько, М. П. Яблоков та ін. Однак питання, присвячені дослідженню типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування шахрайств, учинених із використанням мережі «Інтернет», на сьогодні залишилися поза увагою науковців.

Ситуаційний підхід вважають однією з панівних парадигм останнього часу, найбільш перспективним напрямком, у розвитку якого вбачається резерв удосконалення криміналістичної методики та слідчої діяльності загалом [1; 2, с. 113-114]. Оцінка та врахування ситуаційних факторів «дозволяють, з одного боку, розробляти диференційовані та більш конкретні тактичні та методичні рекомендації, а з іншого – ефективніше використовувати їх на практиці» [3, с. 6].

Залежно від обсягу та характеру елементів, що входять до складу слідчої ситуації, вона може розглядатись як у *широкому* (сукупність усіх умов, які позначаються на розслідуванні та визначають його особливості [4, с. 97–98; 5, с. 197]), так і у *вузькому* значенні (комплекс інформаційних даних, що їх має слідство на конкретному етапі розслідування [6, с. 69–70]). Тобто, більшу практичну значущість для розробки та вдосконалення відповідних методик розслідування злочинів становить саме розуміння слідчої ситуації у *вузькому аспекті*, про що йдеться й у роботах провідних вітчизняних науковців [7, с. 105; 8; 9, с. 183–184 та інші]. З огляду на це ми приєднуємося до думки тих науковців, які слідчу ситуацію розуміють як характеристику стану розслідування злочину, що обумовлена наявністю (відсутністю) доказової та оперативної інформації про обставини предмета доказування та компоненти криміналістичної характеристики, які обумовлюють систему безпосередніх завдань та напрямків розслідування [6, с. 64].

Класифікація слідчих ситуацій може бути здійснена за різними підставами, що докладно розглянуто у криміналістичній літературі [10; 11, с. 96–98; 12], проте ми зупинимося лише на тих типових слідчих ситуаціях, які становлять, на нашу думку, найбільшу науково-практичну значущість для процесу розслідування, адже саме в такій ролі вони, як тактичне поняття, мають важливе значення в побудові окремих методик і в узагальненому вигляді становлять елемент загальних положень криміналістичної методики [11, с. 95]. Не випадково, завдання з проведення типізації слідчих ситуацій, які постають перед вченими-криміналістами, визнаються пріоритетними [7, с. 103].

Отже, типова слідча ситуація – це наукова абстракція, яка сформована на підставі апріорних знань, є результатом узагальнення та аналізу значного емпіричного матеріалу і в якій відображено найбільш загальні риси, що характеризують перебіг і стан розслідування на певному етапі (вихідному, початковому, наступному) [7, с. 106]. Як високий ступінь наукової абстракції вона має велике теоретичне та методичне значення для розробки багатьох питань у криміналістиці [13]. При цьому, якщо конкретна ситуація є відображенням стану досудового розслідування кримінального провадження на певному етапі, то типова є результатом наукового узагальнення слідчої практики.

Виходячи з такого її (ситуації) розуміння та в контексті проведеного дослідження нами виокремлено три типові слідчі ситуації, які мають місце на початковому етапі розслідування шахрайств, вчинених із використанням мережі «Інтернет», та розроблено відповідні їм тактичні завдання розслідування й типові слідчі версії, а також найбільш

оптимальний алгоритм слідчих (розшукових) та організаційних дій та оперативно-розшукових заходів.

Ситуація 1. Виявлено ознаки шахрайства, що вчиняється з використанням мережі «Інтернет». Особу злочинця або встановлено, або достатньо даних для її встановлення.

Ситуація 2. Виявлено ознаки шахрайства, що вчиняється з використанням мережі «Інтернет». Особу злочинця не встановлено, однак є певні відомості, що можуть вказувати на неї.

Ситуація 3. Виявлено ознаки шахрайства, що вчиняється з використанням мережі «Інтернет». Особу злочинця не встановлено та відсутні будь-які дані, що можуть вказувати на неї.

Ситуація 1. Це є найсприятливіша типова слідча ситуація, оскільки слідчий має достатню кількість вихідних даних про події та особу злочинця. У таких випадках та незалежно від джерела первинної інформації про правопорушення, слідчий повинен:

- 1) встановити сутність події, що відбулася та встановити наявність ознак складу злочину в діях, які були вчинені особою, на яку вказує служба безпеки сервісу;
- 2) вжити заходів для встановлення та розшуку ще не встановлених осіб, які можуть бути причетні до шахрайства, якщо останнє вказує на організованість злочинців;
- 3) встановити наявність складу інших злочинів, які могли бути вчинені на стадіях підготовки, вчинення та приховання слідів шахрайства;
- 4) встановити можливих потерпілих, які могли стати жертвами внаслідок вчинених шахрайських дій, та розмір завданої шкоди.

Ситуація 1 може мати варіанти залежно від якісно-кількісної характеристики первинних даних.

Так, *ситуація 1.1* характеризується лише наявною інформацією щодо: а) реєстраційних та контактних даних особи злочинця (в деяких випадках навіть персональних даних (наприклад даних паспорта), що може бути обумовлено вимогами до реєстрації на певному ресурсі); б) дій особи на сервісі, на якому було вчинено шахрайство (у тому числі, починаючи з моменту реєстрації на сервісі); в) інформації про осіб, які могли стати жертвами протиправних дій зловмисника.

Ситуація 1.2. має місце в тому випадку, коли потерпілі безпосередньо знайомі зі зловмисником. У такій ситуації потерпілі можуть: а) прямо вказати на особу, що їх ошукала; б) надати інформацію про завдану шкоду та спосіб, в який було вчинено шахрайство; в) зробити припущення про інших імовірних осіб, що зазнали шкоди від злочину. Так, один з опитуваних нами респондентів (з оперативних співробітників) навів приклад, коли особа, що навчалася в одному з вищих навчальних закладів України, використовуючи соціальні Інтернет-мережі, відправляла своїм однокласникам повідомлення з описом свого важкого матеріального становища, поганого стану здоров'я своєї дитини та родичів, та просила перевести гроші на власний рахунок. Пізніше виявилось, що наведена особою інформація є неправдивою, а отримані кошти вона привласнила та розпорядилась на власний розсуд.

Особливостями *ситуації 1.3.* є наявність у правоохоронних органів відомостей про: а) особу, в діях якої вбачаються ознаки злочину; б) безпосередні дії, які вчинилися особою в межах злочину; в) інші дані, які були отримані під час розслідування кримінальних проваджень.

Зауважимо, що на відміну від типових слідчих ситуацій, які мають місце при досудовому розслідуванні, наприклад, крадіжок, пограбувань, тих же шахрайств, - нами не виявлено випадків затримання зловмисників саме під час вчинення шахрайств із використанням мережі «Інтернет». Як на наш погляд, це обумовлено наступними обставинами: а) технічною стороною способу вчинення злочину; б) географічним

розташуванням зловмисника та потерпілого; в) велика розбіжність у часі між вчиненими діями та настанням наслідків.

Що стосується типових слідчих версій, то в контексті аналізованої слідчої ситуації вони висуваються стосовно:

- 1) сутності скоєної події та її юридичної кваліфікації:
 - а) особа вчинила шахрайство з використанням мережі «Інтернет» уперше та цей випадок є єдиним за її участі;
 - б) особа вчинила шахрайство з використанням мережі «Інтернет» не вперше та необхідно встановити інші випадки злочину;
 - в) особа вчинила шахрайство з використанням мережі «Інтернет» без співучасників;
 - г) особа вчинила шахрайство з використанням мережі «Інтернет» та має співучасників;
 - д) особа не вчиняла шахрайства з використанням мережі «Інтернет», а має місце обмова чи незлочинне невиконання обов'язків у площині цивільного права;
 - 2) встановлення можливих співучасників злочину (членів організованої групи):
 - а) особа (виявлений злочинець) має інформацію про інших співучасників (членів групи) і може назвати їх;
 - б) особа (виявлений злочинець) не має інформації про інших співучасників групи, бо останні були одноразово залучені для виконання певної ролі під час вчинення злочину, між собою не знайомі і не є постійними членами організованої злочинної групи;
 - в) особи, що сприяли у вчиненні злочину не були поінформовані про злочинні дії, не мали наміру заволодіти майном чи правом на майно, а лише виконували дії, які не заборонені законодавством України (наприклад, розробка сайту, надання послуг з його розміщення, розробка програмних засобів тощо);
 - 3) встановлення в діях особи складу інших злочинів:
 - а) особа вчинила лише шахрайство з використанням мережі «Інтернет»;
 - б) в діях особи вбачаються дії, що утворюють склад інших злочинів.
 - 4) встановлення ймовірних потерпілих та розміру завданої шкоди від злочину:
 - а) шкоду завдано лише потерпілим, які звернулися з відповідною заявою;
 - б) потерпілих від злочинної діяльності значно більше, але вони не звернулися до правоохоронних органів з різних причин (через сором, що їх ошукали; через незнання, що вчинені зловмисником дії є злочином; через відсутність довіри до правоохоронних органів тощо).
- Для вирішення першої слідчої ситуації як оптимальний можна рекомендувати такий алгоритм слідчих (розшукових) та організаційних заходів:
- а) допит потерпілого, заявника, свідків;
 - б) огляд місця події;
 - в) вилучення у потерпілого обладнання, яке може містити сліди злочину;
 - г) витребування у Інтернет-сервісу, на якому вчинено шахрайство, документації, пов'язаної з організацією роботи сервісу, розміру завданих збитків (якщо такі завдані) та ін.;
 - д) витребування у Інтернет-провайдерів інформації про осіб, дії яких мають ознаки шахрайства;
 - е) проведення обшуків за місцем мешкання та роботи особи, що вчинила злочин;
 - є) призначення судових експертиз стосовно вилучених слідів, предметів та документів;

ж) інформування населення через засоби масової інформації про випадки шахрайства для встановлення потерпілих та профілактики аналогічних злочинів.

Ситуація 2 та 3 (їх різновиди) є найбільш складними для розслідування, оскільки характеризуються наявністю незначних або ж відсутністю будь-яких відомостей про особу (осіб), яка вчинила шахрайство. Такі ситуації мають місце у випадках, коли:

а) працівники служби безпеки Інтернет-сервісу не можуть надати будь-які конкретні відомості про користувача, дії якого містять ознаки шахрайства, через відсутність у процедурі реєстрації на сервісі механізмів, які б дозволили перевірити об'єктивність наданих користувачем даних;

б) на Інтернет-сервісі, на якому було вчинено шахрайства, відсутня служба безпеки;

в) на Інтернет-сервісі, на якому було вчинено шахрайства, відсутня процедура реєстрації;

г) на Інтернет-сервісі, на якому було вчинено шахрайства, відсутні механізми зберігання інформації про користувачів, які відвідують сервіс (IP-адреса, час відвідування тощо);

д) у потерпілих відсутні будь-які відомості про особу шахрая, крім логіну, а іноді – повна відсутність інформації;

е) потерпілі не зберігають докази спілкування із зловмисником (електронні листи, повідомлення в соціальних мережах, СМС-повідомлення тощо);

ж) провайдери не зберігають інформацію про користувачів, яким надається послуга з підключення до мережі «Інтернет» (час, IP-адреса видана в користування, інформація про відвідані ресурси мережі тощо).

Типовими напрямками розслідування в таких слідчих ситуаціях є:

1) встановлення сутності події, що відбулася та вирішення питання про наявність складу злочину;

2) встановлення особи злочинця (злочинців);

3) розшук та встановлення місця перебування осіб, які вчинили шахрайство;

4) збирання доказів, що підтверджують або спростовують причетність злочинця (злочинців) до вчинення злочину;

5) встановлення інших осіб, які постраждали внаслідок протиправних дій.

В означених ситуаціях висуваються наступні типові версії відносно:

1) *сутності скоєної події та її юридичної кваліфікації:*

а) особа вчинила шахрайство з використанням мережі «Інтернет» уперше, та цей випадок є єдиним за її участі;

б) особа вчинила шахрайство з використанням мережі «Інтернет» не вперше, та слід встановити інші випадки злочину, що може сприяти встановленню особи;

в) особа вчинила шахрайство з використанням мережі «Інтернет» без співучасників;

г) особа вчинила шахрайство з використанням мережі «Інтернет» та має співучасників;

д) особа не вчиняла шахрайства з використанням мережі «Інтернет», а має місце обмова чи незлочинне невиконання обов'язків у площині цивільного права;

2) *встановлення співучасників злочину (членів організованої групи):*

а) особа (виявлений злочинець) має інформацію про інших співучасників (членів групи) і може назвати їх;

б) особа (виявлений злочинець) не має інформації про інших співучасників групи, бо останні були одноразово залучені до виконання певної ролі під час вчинення злочину, між собою незнайомі і не є постійними членами організованої злочинної групи;

в) особи, що сприяли вчиненню злочину не були поінформовані про злочинні дії, не мали наміру заволодіти майном чи правом на майно, а лише виконували дії, які не заборонені законодавством України (наприклад, розробка сайту, надання послуг з його розміщення, розробка програмних засобів тощо);

3) *особи злочинця:*

а) злочинець – це особа, яка раніше вчиняла подібні злочини та має судимість за їх вчинення;

б) злочинець – це особа раніше не засуджена за вчинення злочинів;

в) злочинець раніше працював у Інтернет-сервісі, на якому вчинено шахрайство, чи має доступ до нього;

4) *встановлення в діях особи складу інших злочинів:*

а) особа вчинила лише шахрайства з використанням мережі «Інтернет»;

б) у діях особи вбачаються дії, що утворюють склад інших злочинів.

5) *встановлення ймовірних потерпілих від злочину та розміру завданої їм шкоди:*

а) завдано шкоду лише потерпілим, які звернулися з відповідною заявою;

б) потерпілих від злочинної діяльності значно більше, але вони не звернулися до правоохоронних органів з різних причин (через сором, що їх ошукали; через незнання, що вчинені зловмисником дії є злочином; через відсутність довіри до правоохоронних органів тощо);

в) шкоду завдано Інтернет-сервісу, однак останній не заявляє про це через намір зберегти репутацію в такий спосіб.

Для *слідчих ситуацій 2 та 3*, як оптимальний можна рекомендувати такий алгоритм слідчих (розшукових) та організаційних заходів:

а) огляд місця події (місця, де потерпілий спілкувався із зловмисником – домашня комп'ютерна система, робоча тощо);

б) допит потерпілого (потерпілих);

в) вилучення в потерпілого обладнання, яке може містити сліди злочину;

г) допити свідків (осіб, які мають інформацію про подію – про факт укладення договору купівлі/продажу, обставини його укладання, факт передачі коштів тощо);

д) призначення судових експертиз щодо вилученого в потерпілого обладнання;

е) аналіз матеріалів архівних, призупинених (за попереднім КПК) та нерозкритих кримінальних справ за фактами вчинення аналогічних злочинів для встановлення між ними спільних рис, висунення версій про їх вчинення одними особами;

є) витребування в Інтернет-сервісу, на якому вчинено шахрайство, документації, пов'язаної з організацією роботи сервісу, розміру завданих збитків (якщо такі завдані), а також інформації про подію, яка мала ознаки шахрайства;

ж) проведення комплексу негласних слідчих (розшукових) дій:

- відпрацювання сайтів та ресурсів мережі «Інтернет», які містять ознаки шахрайських;

- аналіз інформації, що надходить від користувачів мережі «Інтернет» про факти замахів на шахрайства, які розміщуються на форумах, соціальних мережах, чатах тощо.

Таким чином, аналіз кожної слідчої ситуації, особливо її інформаційного змісту, допоможе слідчому визначити її типовість та прийняти відповідні ефективні тактичні рішення на початковому етапі досудового розслідування шахрайств, вчинених із використанням мережі «Інтернет».

Список використаних джерел:

1. Лук'янчиков Б. Є. *Типові слідчі ситуації і шляхи їх розв'язання в окремих позавидових методиках розслідування [Текст] / Б. Є. Лук'янчиков, Є. Д. Лук'янчиков // Науковий вісник Дніпропетр. юрид. інст. МВС України. – 2001. – № 1 (4). – С. 261–268.*

2. Кудінов А. С. Особливості початкового етапу розслідування крадіжок нафти та нафтопродуктів із магістральних трубопроводів [Текст] / А. С. Кудінов: десерт.... канд. юрид. наук «12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». – Луганськ, 2013. – 240 с.
3. Осипенко А. Л. Борьба с преступностью в глобальных компьютерных сетях: Международный опыт [Текст]: Монография. — М.: Норма, 2004. — 432 с.
4. Комиссаров В. И. Теоретические проблемы следственной тактики [Текст] / В. И. Комиссаров. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 156 с.
5. Специализированный курс криминалистики (для слушателей вузов МВД СССР, обучающихся на базе среднего специального юридического образования) [Текст] : учебник / отв. ред. М. В. Салтевский. – К. : НИИРИО КВШ МВД СССР, 1987. – 384 с.
6. Колесниченко А. Н. Криминалистическая характеристика преступлений [Текст] : учеб. пособие / А. Н. Колесниченко, В. Е. Коновалова. – Харьков : Юрид. ин-т, 1985. – 92 с.
7. Журавель В. А. Ситуаційний підхід до формування окремих криміналістичних методик розслідування злочинів [Текст] / В. А. Журавель // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук.-практ. матеріалів. – Х. : Право, 2008. – Вип. 8. – С. 102–108.
8. Великанов С. В. Ситуаційний підхід у методиці розслідування злочинів [Текст] / С. В. Великанов // Проблеми законності. – Х. : НЮАУ, 2008. – Вип. 96. – С. 173–179.
9. Синчук В. Типові слідчі ситуації в методиці розслідування вбивств [Текст] / В. Синчук // Вісник Академії правових наук України. – Х. : Право, 2002. – Вип. 2 (29). – С. 181–186.
10. Драккин Л. Я. Основы теории следственных ситуаций [Текст] / Л. Я. Драккин. – Свердловск : Изд-во Уральского ун-та, 1987. – 163 с.
11. Белкин Р. С. Криминалистика : проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике [Текст] / Р. С. Белкин. – М. : Юрид. лит., 1988. – 304 с.
12. Волчецкая Т. С. Криминалистическая ситуалогия [Текст] : монография / Т. С. Волчецкая; под ред. Н. П. Яблокова. – Калининград : Изд-во Калинингр. ун-та. – 1997. – 248 с.
13. Яблоков Н. П. Следственные ситуации [Текст] / Н.П. Яблоков // Вопросы борьбы с преступностью. – 1979. – № 30. – С. 18

УДК 343.13

Гапотченко Геннадій Миколайович

доцент кафедри кримінально - правових дисциплін

Донецького юридичного інституту МВС України, к.ю.н., доцент

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПОЧАТКУ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗА НОВИМ КПК УКРАЇНИ

Досліджуються питання початку кримінально-процесуальної діяльності за новим КПК України. Автором висловлюються окремі зауваження та обґрунтовуються пропозиції щодо удосконалення правового регулювання вказаної діяльності.

Ключові слова: кримінальне провадження, кримінальний процесуальний кодекс; єдиний реєстр досудового розслідування.

Исследуются вопросы начала уголовно-процессуальной деятельности по новому УПК Украины. Автором указываются отдельные замечания и обосновываются предложения по усовершенствованию правового регулирования указанной деятельности.

Ключевые слова: уголовное производство, уголовный процессуальный кодекс, единый реестр досудебного расследования.

The problems of the criminal procedural activities under the new Code of Ukraine. The author expressed some concerns and justified proposals for improving the legal regulation of the said activities.